

Title	トウヴァ語におけるモンゴル語との言語接触について ：特に借用語と形狀語に言及して
Author(s)	Yamaakhuu, Badamkhand
Citation	大阪大学世界言語研究センター論集. 2011, 5, p. 63-78
Version Type	VoR
URL	https://hdl.handle.net/11094/3915
rights	
Note	

The University of Osaka Institutional Knowledge Archive : OUKA

<https://ir.library.osaka-u.ac.jp/>

The University of Osaka

ТУВА ХЭЛЭН ДЭХ МОНГОЛ ХЭЛНИЙ “ХЭЛНИЙ КОНТАКТ”:
ЯЛАНГУЯА ЗЭЭЛДСЭН ҮГ, ДҮРСЛЭХ ҮГИЙГ АВЧ ҮЗСЭН НЬ

ЯМААХҮҮГИЙН Бадамханд *

要旨

トウヴァ語におけるモンゴル語との言語接触について
—特に借用語と形狀語に言及して—

トウヴァ語は、チュルク系言語に属するが、モンゴル語と地域的に隣接し、長期間に渡る言語接触の結果、モンゴル語からかなり多くの借用語を取り入れている。

本稿は、一つは、トウヴァ語におけるモンゴル語借用語に関し、とりわけ音声・形態・意味・語彙等の点から、その主な特徴を明らかにすること、もう一つは、トウヴァ語の形狀語（形狀動詞・形狀名詞）に関し、モンゴル語との言語接触の点から、その形態的特徴にまつわる内部構造を明らかにすることの二つを主な目的とするものである。

考察の結果、前者の問題に関しては、まず音声的には、1. 語頭有声音 з～ж, г の無声化、2. 語頭破擦音 ц～ч の摩擦音化、3. 語中無音声 т, х, с～ц, ш～ч の有声化、4. 唇音調和の不成立、5. “iの折れ”的不成立、6. 語末短母音の保持、7. б～м の子音交替、8. 音位転換、9. 音脱落等の現象が見られること、また形態的には、1. “隠れた-h”的保持、2. 派生接尾辞の相違、3. 派生接尾辞の生産性の差異、4. モンゴル語起源語幹 + トウヴァ語異源接尾辞語形等が見られること、さらに意味的には、1. 意味の狭義化、2. 意味の広義化、3. 意味の不一致、4. 意味の逆転、5. 方言差による意味のずれ等の現象が見られること、最後に語彙的には、1. 全品詞による語彙借用、2. 西モンゴル・オイラト方言特殊語彙、3. オイラト異同・モンゴル語共通語彙等が見られるなどを、それぞれ明らかにした。

さらに、後者の問題に関しては、トウヴァ語の形狀語を、形狀動詞と形狀名詞に分け、分析の結果、形狀動詞は、a) モンゴル語借用形狀動詞 -Vи 形と b) トウヴァ語固有形狀動詞 -Vi 形 / -Vp 形から成ること、また形狀名詞は、a) モンゴル語起源接尾辞形式 1. -гар, 2. -гай, 3. -п, 4. -н, -н, -к 等の4種、及び b) トウヴァ語固有接尾辞形式 -ш 形から成ることをそれぞれ明らかにし、一般にモンゴル語の形狀語がトウヴァ語の形狀語成立・発展に形態的に深くかかわっていることを言語接触の点から説明した。

* 大阪大学 外国語学部 非常勤講師

Keywords : Mongolian, Tuvinian, language contact, loanwords, figurative words

キーワード : モンゴル語, トウヴァ語, 言語接触, 借用語, 形状語

0. Эхлэл

Оросын Холбооны Улсын Бүгд Найрамдах Тыва Улсад хэрэглэдэг тыва хэл нь түрэг төрлийн хэлнүүдэд хамарагддаг бөгөөд тыва хэлээр яригч хүн амын тоо нь 250 мянга шахам юм.

Тыва хэл нь монгол хэлтэй зэргэлдээ оршдог бөгөөд урт удаан хугацааны турш монгол хэлтэй харьцаатай байсны үр дүнд тыва хэлний үгсийн сангийн нэлээд хувийг монгол хэлний гаралтай үг эзэлдэг болсон байна.

Юуны өмнө тыва хэлэн дэх монгол хэлний “хэлний контакт” нь “зээлдсэн үг”-энд шууд, “дүрслэх үг”-энд шууд бус тусгагдаж байгааг дурдууштай байна.

Урьдын судалгааны тухайд гэвэл В. И. Рассадин 1980 онд хэвлүүлсэн *Монголо-Бурятские заемствования в Сибирских Тюркских языках* гэдэг номынхoo “Монголизмы в Тувинском языке” х.58-65 хэсэгт монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон “зээлдсэн үг”-ийн тухайд голдуу авиан зүйн талаар товчхон дурдсанаас биш, бусад үг зүй, утга зүйн талаар маш бага дурдсанаар барахгүй, ялангуяа “дүрслэх үг”-ийн талаар бол огт дурдаагүй байна.

Иймд тус өгүүлэлдээ эхлээд монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон “зээлдсэн үг”-ийн гол онцлогийг, тухайлбал 1. авиан зүй, 2. үг зүй, 3. утга зүй, 4. үгсийн сан зэргийн үүднээс тодорхойлохыг зорилоо. Дараа нь тыва хэлэн дэх “дүрслэх үг” (дүрслэх үйл үг, дүрслэх нэр үг хоёрыг багтаана)-ийг тусгайлан авч, дотор нь 1. монгол хэлний гаралтай дүрслэх үг, 2. тыва хэлний өвөрмөц дүрслэх үг гэж хоёр хувааж, ер нь тус хэлэн дэх дүрслэх үгийн хэлбэрийн онцлогийг монгол хэлний “хэлний контакт”-ын үүднээс аль болох тодорхойлохыг зорилоо.

1. Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон “зээлдсэн үг”-ийн гол онцлог

Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон зээлдсэн үгийн гол онцлогийг 1.1 авиан зүй, 1.2 үг зүй, 1.3 утга зүй, 1.4 үгсийн сан зэргийн үүднээс авч үзвэл дараах байдалтай байна.

1.1 Авиан зүйн онцлог

1.1.1 Монгол хэлний үгийн эхний дуутай гийгүүлэгч з ~ ж ($< \check{ж}$), үг ($< \gamma, g$) авиа нь тыва хэлэнд голдуу дуугүй гийгүүлэгч ч, к ~ х авиатай тохиролцно.

Тыва Монгол
чалыы залуу «молодой, юный»

<u>черге</u>	<u>зэрэг</u>	«разряд»
<u>чыргал</u>	<u>жаргал</u>	«блаженство»
<u>чимис</u>	<u>жимс</u>	«фрукт»
<u>камна-</u>	<u>гамна-</u>	«экономить»
<u>хомуда-</u>	<u>гомдо-</u>	«жаловаться»
<u>керээ</u>	<u>гэрээ</u>	«договор»
<u>херел</u>	<u>гэрэл</u>	«луч»

1.1.2 Монгол хэлний үгийн эхний хамжин шүргэх гийгүүлэгч ц ~ ч ($< \check{c}$) авиа нь тува хэлэнд голдуу шүргэх гийгүүлэгч ш авиатай тохиролцоно.

<u>Тува</u>	<u>Монгол</u>	
<u>шак</u>	<u>цаг</u>	«час, время»
<u>шооча</u>	<u>цоож</u>	«замок»
<u>шөлээн</u>	<u>чөлөө</u>	«свободно»
<u>шимээн</u>	<u>чимээ</u>	«шум, звон»

1.1.3 Монгол хэлний үгийн дунд орсон дуугүй гийгүүлэгч т, х ($< q, k$), с ~ ц, ш ~ ч авиа нь тува хэлэнд голдуу дуутай гийгүүлэгч д, г, з, ж авиатай тохиролцоно.

<u>Тува</u>	<u>Монгол</u>	
<u>идеге-</u>	<u>итгэ-</u>	«полагаться»
<u>чугула</u>	<u>чухал</u>	«важный»
<u>делегей</u>	<u>дэлхий</u>	«мир»
<u>кузел</u>	<u>хүсэл</u>	«желание»
<u>онзагай</u>	<u>онцгой</u>	«особенный»
<u>кажаа</u>	<u>хащаа</u>	«двор, хлев»
<u>бижи-</u>	<u>бичи-</u>	«писать»

1.1.4 Монгол хэлэнд үгийн нэгдүгээр үед уруулын эгшиг о, ө орвол түүнээс хойши үед уруулаар зохицдог (“labial harmony”) байхад тува хэлэнд уруулаар зохицохгүй байна. Энэ нь баруун монголын ойрд аялгууны онцлогтой адил үзэгдэл юм.

<u>Тува</u>	<u>Ойрд</u>	<u>Монгол</u>	
<u>чогаал</u>	[zəka:]	зохиол	«произведение»
<u>тодаргай</u>	[tədarxa:]	тодорхой	«ясный»
<u>өршээл</u>	[ørfæ:l]	өршөөл	«прощение»
<u>көдээ</u>	[kødæ:]	хөдөө	«деревня»

1.1.5 Монгол хэлэн дэх *i*-гийн нугарал (“i-breaking”) болсон жишээ үгнүүдээс үзэхэд тува хэлэнд ихэнх нь и-гийн нугарал болоогүй нь олонтоо харагдаж байна.

<u>Тува</u>	<u>Монгол бичгийн хэл</u>	<u>Монгол</u>
хирээ	kirüge	хөрөө 《пила》
чылдагаан	siltaγan	шалтгаан 《причина》
чыраа	ǰiguya	жороо 《иноходь》
шынаар	činag	чанар 《качество》
шырай	čirai	царай 《лицо》
ылга-	ilγa-	ялга- 《отличать》

1.1.6 Монгол бичгийн хэлний үгийн төгсгэлийн богино эгшиг нь монгол хэлэнд гээгдсэн байхад энэ нь тува хэлэнд харьцангуй тод хадгалагдаж байна. Энэ үзэгдэл нь тува хэлний үгийн өргөлт сүүлчийн үед байдагтай холбоотой юм.

<u>Тува</u>	<u>Монгол бичгийн хэл</u>	<u>Монгол</u>
алтара	abdara	авдар 《сундук》
сүгे	süke	сүх 《топор》
ёзү	yosu	ёс 《обычай》
хүндү	kündü	хүнд 《уважение》
хээли	kegeli	хээл 《взятка》

1.1.7 Монгол хэлнээс тува хэлэнд орохдоо уруулын гийгүүлэгч б ~ м сэлгэсэн тохиолдол нэлээд харагдаж байна.

<u>Тува</u>	<u>Монгол</u>	
маадыр	баатар	《герой》
мойтук	бойтог	《мягкая детская обувь》
дээрбе	тээрэм	《мельница》
дээрбечи	дээрэмчин	《грабитель》
шыrbай-	чармай-	《стараться》

1.1.8 Монгол хэлнээс тува хэлэнд орохдоо авиа тонгорсон үзэгдэл (“metathesis”) ч бас байна.

<u>Тува</u>	<u>Монгол</u>	
башкы	багш	《преподаватель》
утку-	угта-	《встречать》
хуна	ухна	《козёл-производитель》
хүлэр	хүрэл	《бронза》
чыскаал	жагсаал	《строй》
шигбей	шөвөг	《шило》

1.1.9 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо авиа гээгдсэн үзэгдэл (“elision”) ч мэр сэр харагдаж байна.

а) Угийн эхэнд орсон авиа гээгдсэн нь (“aphaeresis”):

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
элэнэн	нэлэнэн 《довольно》

б) Угийн дунд орсон авиа гээгдсэн нь (“syncopе”):

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
очулга	орчуулга 《перевод》
хевир	хэлбэр 《форма》

в) Угийн адагт орсон авиа гээгдсэн нь (“apocope”):

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
бала	бала _г 《вины》

1.2 Үг зүйн онцлог

1.2.1 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон зарим нэр угийн жишээнээс үзэхэд *тогтвортгүй -n* (“unstable -n”) хэлбэрийг нэрлэхийн тийн ялгалд хадгалж байгаа нь нэлээд олон жишээнээс харагдаж байна. Энэ нь бас баруун монголын ойрд аялгууны онцлогтой адил үзэгдэл юм.

<u>Тыва</u>	<u>Ойрд</u>	<u>Монгол</u>
адыгуузун	[adʊ:sn]	адгуус 《животное, скотина》
доозун	[tɔ:sn]	тоос 《пыль》
өжээн	[øʃæ:n]	өшөө 《месть》
хураган	[xʊrgɔ:n]	хурга 《ягнёнок (до года)》
шимээн	[ʃɪmæ:n]	чимээ 《шум, звон》

1.2.2 Монгол гаралтай угийн үндсэнд үг бүтээх дагавар залгахдаа тыва, монгол хоёр хэлэнд тус тус өөр өөр дагавар залгаж үг бүтээж байгаа сонирхолтой жишээ нэлээд байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
ажылда-	ажилла- 《работать》
(< ажыл)	(< ажил) (< 《работа》)
кичээлде-	хичээллэ- 《заниматься》
(< кичээл)	(< хичээл) (< 《урок , занятие》)
сонгулда	сонгууль 《избрание》
(< сонгу-)	(< сонго-) (< 《избирать》)
торгаал	торгууль 《штраф》
(< торгаа-)	(< торго-) (< 《штрафовать》)

1.2.3 Монгол гаралтай үгийн үндсэнд залгах дагаврын хүрээ нь тыва, монгол хоёр хэлэнд эрс ялгаатай болох нь ч харагдаж байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>	
чолаачы	жолооч	«шоффер»
> чолаачыла-	>*жолоочло-	«водить автомашину» (→ машин жолоодо-)
агаар	агаар	«воздух»
> агаарла-	>*агаарла-	«прогуливаться» (→ салхила-)
делге-	дэлгэ-	«выставлять»
> делгелге	>*дэлгэлэг	«выставка» (→ үзэсгэлэн)

1.2.4 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо монгол гаралтай үгийн үндсэнд тыва хэлний өвөрмөц дагавар залгаж бүтсэн сонирхолтой жишээ ч мэр сэр байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>	
өрээл	өрөө	«комната»
(< өрээ + л)		
сакпыт	савх	«палочки для еды»
(< сакпыт + т <*saqba (metathesis) < sabqa)		
колдуунда	«в основном»	голдуу «преимущественно»
(< колдуу + н + да)		

1.3 Утга зүйн онцлог

1.3.1 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо утга нь явцуурсан үг ч хааяа нэг тохиолдож байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>	
дэгээ	дэгээ	
«подсечка (приём национальной борьбы)»	«1. крюк 2. подножки (приём борьбы)»	
додар	дотор	
«подкладка»	«1. внутренний 2. внутри 3. среди 4. в течение 5. подкладка»	
доктаа-	тогто-	
«останавливаться»	«1. утверждаться 2. решать 3. остановливаться»	

1.3.2 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо утга нь харин ч өргөжсөн үг ч бас тохиолдож байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
бажын	байшин
《1. здание 2. тюрьма》	«здание»
бадыла-	батла-
《1. <u>голосовать</u>	«утверждать»
2. утверждать	
3. <u>регистрировать</u> 》	

1.3.3 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо утга нь тэс ондоо болсон үг ч бас мэр сэргээж байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
авыяас 《лукавство》	авьяас 《талант》
бөдүүн 《простой》	бүдүүн 《1. толстый 2. грубый》
чугаа 《1. язык 2. разговор》	зугаа 《развлечение》
(> чугаала- «говорить»)	(> зугаала- «гулять»)
шөл 《1. поле 2. площадь》	цөл 《пустыня》

1.3.4 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орохдоо хос үгийн утга нь яг эсрэг болох ховор үзэгдэл ч харагдаж байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
содак шуудак	зодог шуудаг
→ содак 《трусики	→ зодог 《рубашка》
(в национальной борьбе)»	
шуудак 《рубашка	шуудаг 《трусики》
(в национальной борьбе)»	

1.3.5 Тыва хэлэнд үгийн утга нь баруун монголын ойрд аялгуугаар биш, монгол хэл тэр чигээрээ орсон үг ч мэр сэргээж байна.

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>	<u>Ойрд</u>	<u>Өвөр монгол</u>
чары-	зара-	[zar-]	[dʒar-]
《1. <u>продавать</u>	《1. расходовать	《1. использовать	《1. 用, 使用(использовать)
2. израсходовать》 2. <u>продавать</u> 》	2. посылат》	2. посылат》	2. 消費(расходовать)
			3. 派遣(посылат》》

Дээр дурдсан монгол хэлний тус үгийн «продавать (худалдах)» гэсэн утга нь ойрд, өвөр монголын аялгуунд байхгүйгээс үзэхэд монгол хэлнээс тыва хэлэнд шууд нэлэөлсөн нь лавтай байна.

1.4 Үгсийн сангийн онцлог

1.4.1 Монгол хэлнээс тыва хэлэнд орсон үгнүүдийг үгсийн аймгийн дагуу хувааж, тохирох жишээг татан доор харуулья.

а) Нэр үг

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
ажыл	ажил «работа, труд»
назы	нас «возраст»
хааржак	хайрцаг «ящик»
чурук	зураг «картина, фотокарточка»

б) Үйл үг

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
адаарга-	атаарха- «завидовать»
кайга-	гайха- «удивляться»
чова-	зовө- «беспокоиться»
шиме-	чимэ- «украшать»

в) Сул үг

<u>Тыва</u>	<u>Монгол</u>
база	бас «и, ещё»
дагын	дахин «снова, опять»
харын	харин «а, но»
ылангыя	ялангуяа «особенно»

1.4.2 Тыва хэлэнд баруун монголын ойрд аялгуунаас орсон өвөрмөц үг мэр сэр харагдаж байна.

<u>Тыва</u>	<u>Ойрд</u>	<u>Монгол</u>
хараача	[xara:tʃ] ¹	тооно «дымовой круг юрты»
коду	[xət] ²	ходоод «желудок»

-
- 1 Ойрд аялгууны [xara:tʃ] гэдэг нь [xar-] «смотреть» гэсэн үйл үгийн үндсэн дээр [-a:tʃ] (Mo. -γači) гэсэн үйлээс нэр үг бутээх дагавар залгасан хэлбэр болно.
 - 2 Ойрд аялгууны [xət] гэдэг нь монгол хэлний ходоод (Mo. qoduγudu < *qotu-γādu) гэдэгтэй хэлбэр болон утгаараа гарал нэгтэй бөгөөд буриад хэлэнд ч хото «желудок»

1.4.3 Мөн дээр дурдсанаас эсрэгээр тыва хэлэнд баруун монголын ойрд аялгуугаар биш, харин ч монгол хэл тэр чигээрээ орсон үг ч бас байна.

Тува	Монгол	Ойрд	Өвөр монгол
хөөргө	хөөрөг	[køky:r] ~ [kɔkʊ:r]	[χəχu:r] 《табакерка》

2. Тува хэлний “дүрслэх үг”-ийн хэлбэрийн онцлогийг монгол хэлний “хэлний контакт”-ын үүднээс тодорхойлох нь

2.1 Монгол хэлний дүрслэх үг

Монгол хэлний дүрслэх үг гэдэг нь хүн болон юмны хэлбэр дүрс байдал заах утгатай, (C)V(C) · CV⁻³(C – гийгүүлэгч, V – эгшиг, V⁻ – хос эгшиг, зарим үед урт эгшгийг заана) гэсэн бүтэцтэй, тухайлбал бамбай- «быть пухлы́м», гонзой- «станови́ться продо́лговаты́м», цундий- «быть пузаты́м» гэх мэт дүрслэх үйл үг болон дүрслэх үйл үгнээс үүссэн (C)V(C) · C(V)gV_p бүтэцтэй, тухайлбал бамбай-> бамбагар «пухлы́й», гонзой-> гонзгор «продо́лговаты́й», цундий-> цундгэр «пузаты́й» гэх мэт дүрслэх нэр үг хоёрыг хамтатган хэлж байгаа бөгөөд энэ нь монгол хэлний үгсийн сангийн дотор ихээхэн чухал байр суурь эзэлж байна.

2.2 Тува хэлний дүрслэх үг

2.2.1 Дүрслэх үйл үг

Тува хэлний дүрслэх үйл үгийг хэлбэрийн хувьд үйл үгийн үндэс нь -V⁻ий хэлбэртэй (хос эгшиг, заримдаа урт эгшгийг заана), эсвэл -V_p хэлбэртэй (сүүлчийн -р элемент нь үндэс үүсгэгч (“stem-formative”) юм) гэж хоёр хувааж болох бөгөөд тооны хувьд -V⁻ий хэлбэртэй нь харьцангуй олон, -V_p хэлбэртэй нь харьцангуй цөөн гэсэн онцлогтойг дурдах байна.

гэж тохиолдож байна. Бас манж бичгийн хэлний kodo «желудок (малый у жвачных животных)» гэдэг ч монгол хэлний тус хэлбэрээс орсон ч байж болзошгүй байна.

3 Монгол хэлний дүрслэх үйл үгийг (C)V(C) · CV⁻ гэсэн хэлбэрээр загварчилсан нь дараах дөрвөн хэлбэрийг төлөөлсөн болно.

- а) CVC · CV⁻ хэлбэр (бар·зай- «быть шершавым»)
- б) CV · CV⁻ хэлбэр (ба·рай- «стать хмурым»)
- в) VC · CV⁻ хэлбэр (ар·зай- «быть неровным»)
- г) V · CV⁻ хэлбэр (а·тий- «сгибать»)

Мөн гарлын хувьд а) монгол хэлний гаралтай дүрслэх үйл үг, б) тува хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үг гэж хоёр хувааж болох юм.

a) Монгол хэлний гаралтай дүрслэх үйл үг

Энэ нь монгол хэлнээс тува хэлэнд шууд орсон дүрслэх үйл үг мөн бөгөөд үүнд таарах монгол бичгийн хэл (Mo.) болон монгол хэлний хэлбэрийг олоход хэцүүгүй юм. Монгол хэлний гаралтай дүрслэх үйл үгийг ерөнхийд нь хэлбэрийн хувьд -Vй хэлбэртэй гэж хураангуйлж болно. Жишээлбэл:

- арзай- 《1. торчать (о скале) 2. скалиться》
(> арзгар) (< Mo. arjayı- (> arjayař))
далбай- 《расправляться (о крыльях)》
(> далбагар) (< Mo. dalbayi- (> dalbayař))
сарбай- 《растопыриваться》
(> сарбагар) (< Mo. sarbayı- (> sarbayar))
сеглей- 《1. быть развесистым 2. взлохматиться (о волосах)》
(> сеглегер) (< Mo. segleyi- (> segleger))

б) Тува хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үг

Энэ ангилалд таарах монгол бичгийн хэл болон монгол хэлний хэлбэр үгүйн тул *тува хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үг* гэж нэрлэе. Бас үүний хэлбэрийн хувьд -Vй хэлбэртэй, -Vр хэлбэртэй гэж хоёр хувааж болох бөгөөд тооны хувьд -Vй хэлбэртэй нь илүү олон байгааг онцолмоор байна.

б)-1: -Vй хэлбэртэй

- дыйлай- 《извиваться》 (> дыйлагар) (Mo. —)
ойтай- 《откидываться》 (> ойтагар) (Mo. —)
көлдей- 《делаться мешковатым (о шубе)》 (> көлдегер) (Mo. —)
хертей- 《прогибаться》 (> хертегер) (Mo. —)

б)-2: -Vр хэлбэртэй

- соолбуурар- 《вваливаться (о глазах, щеках)》
(> соолбургай ~ соолбураш) (Mo. —)
увурер- 《растrepаться》 (> увүргей ~ увүр) (Mo. —)
дыдырар- 《становиться кудрявым》 (> дыдыраш) (Mo. —)
шаарап- 《1. просвечивать 2. редеть》 (> шаараш) (Mo. —)

Цуваа цагийн үүднээс үзэхэд эдгээр дүрслэх үйл үг, ялангуяа б)-1: -Vй хэлбэртэй бүлэг үгс нь нэг бол эртний тува хэл буюу өмнө шатны тува хэлнээс

шууд залгамжилж ирсэн, нэг бол эртний тыва хэлнээс тыва хэл болох явцдаа зэргэлдээх монгол хэлний нөлөөгөөр сүүлд аажмаар шинэ хэлбэр болон үүссэн гэдгийн аль нь зөв болохыг дүгнэхэд тун хэцүү юм.

2.2.2 Дүрслэх нэр үг

Тыва хэлний дүрслэх нэр үгийг дотор нь а) монгол хэлний гаралтай дагаварт хэлбэр, б) тыва хэлний өвөрмөц дагаварт хэлбэр гэж хоёр хувааж болох юм.

a) Монгол хэлний гаралтай дагаварт хэлбэр

Тыва хэлэнд монгол хэлний дүрслэх нэр үг бүтээх дагаврын үг бүтээх ёсны нөлөөгөөр монгол хэлнийхтэй адил 1. -гар, 2. -гай, 3. -р, 4. -н, -н, -к гэх мэт дөрвөн төрлийн дүрслэх нэр үг бүтээх дагавар тохиолдож байна.

1. Mo. -γag хэлбэртэй таарах нь

Монгол хэлнээс шууд орсон дүрслэх нэр үгийн жишээг доор үзүүльье.

ангагар 《зияющий》 (< ангай- «зиять») (← Mo. angγayar (< angγayi-))
кылагагар 《1. блестящий 2. ясный》

(< кылай- «1. проясниться (о погоде) 2. стать блестящим»)
(← Mo. gilayar (< gilayi-))

саглагагар 《ветвистый》 (< саглай- «становиться ветвистым»)
(← Mo. saγlayar (< saγlayi-))

кудүгүр 《сутулый》 (< кудуй- «сутулиться»)⁴
(← Mo. güdügeř 《выпуклый》 (< güdüyi- «делаться выпуклым»))

Бас доорх үгс нь монгол бичгийн хэл болон монгол хэлэнд таарах хэлбэр үгүйн тул *тыва хэлний өвөрмөц дүрслэх нэр* үг гэж нэрлэе.

дазагар 《раскоряченный (о ногах)》 (< дазай- «раскорячиться») (Mo. —)

шопугур 《вытянутый (о губах)》 (< шопуй- «вытягиваться (о губах)») (Mo. —)

метпегер 《толстый》 (< метпей- «толстеть») (Mo. —)

течигир 《с выпуклым затылком》

(< течий- «быть с выпуклым затылком») (Mo. —)

4 Монгол хэлний гаралтай дүрслэх үгнээс тыва хэлэнд орохдоо ихэнхдээ уг утгаараа ордог боловч хааяа нэг дээрх шиг утга нь зөрөх тохиолдол ч бас байна.

2. Mo. -γai хэлбэртэй таарах нь

Дараах жишээ угнүүдийг тыва хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үгэнд монгол хэлний дүрслэх нэр үг бүтээх -γai хэлбэрийг залгасан гэж үзэж болмоор байна.

соолбургай 《ввалившаяся (о глазах, щеках)》

(< соолбуурар- 《вваливаться (о глазах, щеках)》) (Mo. —)

үвүргэй 《растянутый》

(< үвүрер- 《растягаться》) (Mo. —)

бүлүргэй 《1. тусклый 2. матовый》

(< бүлүрер- 《быть тусклым》) (Mo. —)

имиргэй 《прищуренный》

(< имирер- 《щуриться (о глазах)》) (Mo. —)

Дүрслэх нэр үг бүтээхдээ тыва хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үгийн үндэс -Vp хэлбэр дэх сүүлчийн элемент -r (үндэс үүсгэгч)-ийг хасч -γai хэлбэрийг залгасан бололтой.

3. Mo. -γ хэлбэртэй таарах нь

Дараах жишээнүүдийн дүрслэх үйл үгийн үндэс нь тыва хэлний өвөрмөц хэлбэр мөн бөгөөд дүрслэх нэр үг нь -γ хэлбэртэй тохиолдож байна.

селбер (~ селбегер) 《мохнатый》 (< селбей- 《растягаться》) (Mo. —)

үвүр (~ үвүргэй) 《растянутый》 (< үвүрер- 《растягаться》) (Mo. —)

шымыр (~ шымыраш) 《низкий》

(< шымырар- 《становиться короткими (об ушах)》) (Mo. —)

чөлдүр 《1. исхудалый 2. хилый》

(< чөлдүрер- 《1. худеть 2. становиться хилым》) (Mo. —)

Эхний жишээ селбер нь дүрслэх үйл үгийн үндэс селбей-гийн сүүлчийн γ-г хасчихаад, дүрслэх нэр үг бүтээх -r дагаврыг шууд залгасан бололтой. Бас бусад гурван жишээ нь дүрслэх үйл үгийн -Vp хэлбэрийн сүүлчийн элемент -r (үндэс үүсгэгч)-ийг хасчихаад бүтсэн бололтой.

4. Mo. -n, -ng, -γ / -g хэлбэртэй таарах нь

Mo. -n хэлбэртэй дүйх жишээг доор үзүүльье.

калчан 《лысый》 (< калчай- 《лыsetь》) (← Mo. qaljan (< qaljai-))

ыспан (~ ыспагар) 《похудевший》 (< ыспай- 《худеть》) (Mo. —)

Mo. -ng хэлбэртэй дүйх жишээг доор үзүүльье.

шалдан 《голый》 (< шалдай- 《обнажаться》) (← Mo. šaldang (< šaldayi-))

Дүрслэх үйл үгийн үндэс нь батлагдаагүй боловч Mo. -ng хэлбэртэй дүйх дүрслэх нэр үг ч бас байгааг доорх жишээгээр үзүүлье.

шодан (~ шодугур) 《бесхвостый (о лошади)》 (← Mo. šodung (< šoduyi-))

борзан (~ борзагар) 《зубчатый》 (← Mo. burjang (< burjayi-))

конзан (~ конзагар) 《с горбинкой, горбатый》 (Mo. —)

Mo. -γ/-g хэлбэртэй дүйх жишээг доор үзүүлье.

онгак 《1. вогнутый 2. зияющий》 (< онгай- «зиять») (← Mo. ongγuyi-)

майтак 《косолапый》 (< майтай- «стать косолапым») (← Mo. mayitii-)

достак (~ достагар) 《выпученный (о глазах)》

(< достай- «выпучиться (о глазах)») (Mo. —)

дойтук (~ дойтугур) 《хромой》 (< дойтуй- «хромать») (Mo. —)

чиртек (~ чиртегер) 《деформированный (о глазном веке)》

(< чиртей- «деформироваться (о глазном веке)») (Mo. —)

чолдак 《1. короткий 2. низкий》

(< чолдай- «1. становиться коротким 2. быть низким») (Mo. —)

6) Тува хэлний өвөрмөц дагаварт хэлбэр

Тува хэлний өвөрмөц дүрслэх нэр үг бүтээх дагавар нь -ш хэлбэр юм.

Жишээ нь:

авыраш 《растянутый》 (< авырап- «растягиваться») (Mo. —)

дыдыраш 《кудрявый》

(< дыдырап- «становиться кудрявым») (Mo. —)

шаараш 《редкий, неплотный》

(< шаарап- ~ шаарай- «1. просвечивать 2. редеть») (Mo. —)

соолбураш (~ соолбургай) 《ввалившийся (о глазах, щеках)》

(< соолбурап- «вваливаться (о глазах, щеках)») (Mo. —)

хертеш (~ хертегер) 《прогнутий》

(< хертей- «прогибаться») (Mo. —)

Дүрслэх нэр үг бүтээх -ш дагавар нь монгол бичгийн хэл болон монгол хэлэнд үгүйн тул тува хэлний өвөрмөц дагавар мөн бөгөөд дүрслэх нэр үг бүтээхдээ тува хэлний дүрслэх үйл үгийн үндэс -γr хэлбэрийн сүүлчийн элемент -r (үндэс үүсгэгч)-ийг хасчихаад залгасан, мөн -Vγ хэлбэрийн сүүлчийн γ-г хасчихаад залгасан бололтой.

Дээрх байдлаас тува хэлний дүрслэх үгийн хэлбэрийн онцлогийг монгол хэлний “хэлний контакт”-ын үүднээс дүгнэн дараах байдлаар хураангуйлж болох юм.

Тува хэлний дүрслэх үгийн хэлбэрийн онцлог

Дүрслэх Үйл үг	Монгол хэлний гаралтай үйл үг				Тува хэлний өвөрмөц үйл үг			
	-Vй хэлбэр				-Vй хэлбэр	-Vр хэлбэр		
	+				+	+		
Дүрслэх нэр үг	Монгол хэлний гаралтай дагавар				Тува хэлний өвөрмөц дагавар			
	1. -гар		2. -гай		-ш			
	Mo.	Tuv.	Mo.	Tuv.	Mo.	Tuv.		
	+	+	-	+	-	+		
	3. -р		4. -н, -н, -к					
	Mo.	Tuv.	Mo.	Tuv.				
	-	+	+	+				

(Mo., Tuv. “” залгагдах дүрслэх үйл үгийн үндэс нь монгол, тува хэлнийх гэсэн үг)

Товчхон дүгнэж хэлэхэд тува хэлний дүрслэх үйл үгийн тухайд бол **-Vй** хэлбэртэй (угтаа монгол хэлний гаралтай байсан байх) нь монгол хэлний гаралтай үйл үгнээс гадна тува хэлний өвөрмөц үйл үгэнд ч нэлээд тохиолдож байгаа бөгөөд мөн дүрслэх нэр үгийн тухайд бол **-гай**, **-р** хэлбэртэй (угтаа монгол хэлний гаралтай байсан нь лавтай) нь монгол хэлний гаралтай үйл үгэнд биш, тува хэлний өвөрмөц үйл үгэнд л тохиолдож байна. Иймд дээрх хоёр баримтыг үндэслэвэл ер нь монгол хэлний дүрслэх үг нь хэлбэрийн хувьд тува хэлний дүрслэх үгийн гарал үүсэл, хөгжилд нэлээд гүнзгий нөлөө үзүүлсээр ирсэн гэж дүгнэж болох юм.

3. Төгсгөл

Тува хэлэн дэх монгол хэлний “хэлний контакт”-ын талаар, ялангуяа зээлдсэн үг болон дүрслэх үгийг тусгайлан авч шинжилж үзлээ.

Тус судалгааны үр дүнд дараах хоёр зүйлийг тодруулсан болно.

1. Монгол хэлнээс тува хэлэнд орсон “зээлдсэн үг”-ийн гол онцлогийг хэд хэдэн талаас авч үзлээ. Эхлээд *авиан зүйн талаар*: 1. үгийн эхний дуутай гийгүүлэгч з ~ ж, г нь дуугүйших, 2. үгийн эхний хамжин шургэх гийгүүлэгч ц ~ ч нь шүргэх авиа болох, 3. үгийн дунд орсон дуугүй гийгүүлэгч т, х, с ~ ц, ш ~ ч нь дуутай болох, 4. эгшиг нь уруулаар зохицоогүй, 5. “и-гийн нугарал” болоогүй, 6. үгийн төгсгөлийн богино эгшиг нь хадгалагдаж байгаа, 7. уруулын гийгүүлэгч б ~ м сэлгэх, 8. авиа тонгорох, 9. авиа гээгдэх гэх мэтийн узэгдэл байгааг, үг *зүйн талаар*: 1. “тогтвортгүй -н” хадгалагдаж байгаа, 2. ижил үндсэнд хоёр өөр дагавар залгах тухай, 3. үг бүтээх дагаварын давтамжийн ялгааны тухай, 4. монгол хэлний гаралтай үгийн үндсэнд тува хэлний өвөрмөц дагавар залгах

- тухай зэрэг үзэгдэл байгааг, *утга зүйн талаар*: 1. Угийн утга нь явцуурах, 2. утга нь өргөжих, 3. утга нь тэс ондоо болох, 4. утга нь яг эсрэг болох, 5. нутгийн аялгуунд утга нь зөрөх гэх мэт үзэгдэл байгааг, эцэст нь *үгсийн сангийн талаар*: 1. бүх үгсийн аймаг дахь зээлдсэн үгийн тухай, 2. ойрд аялгуунаас орсон өвөрмөц үг, 3. ойрд аялгуугаар биш, монгол хэл тэр чигээрээ орсон үг гэх мэтээр тус тус тодорхойлон дурдсан билээ.
2. Тува хэлний “дүрслэх үг”-ийн хэлбэрийн онцлогийг монгол хэлний “хэлний контакт”-ын үүднээс тодруулахын тулд эхлээд тува хэлний дүрслэх үгийг дүрслэх үйл үг, дүрслэх нэр үг гэж хоёр хуваан шинжилж үзлээ. Үүний дунд дүрслэх үйл үг нь а) монгол хэлний гаралтай дүрслэх үйл үг: -Үй хэлбэртэй, б) тува хэлний өвөрмөц дүрслэх үйл үг: -Үй хэлбэртэй / -Үр хэлбэртэй гэдгээс бүтсэн болохыг, мөн дүрслэх нэр үг нь а) монгол хэлний гаралтай дагаварт хэлбэр: 1. -гар, 2. -гай, 3. -р, 4. -н, -к гэх мэт дөрвөн хэлбэртэй, б) тува хэлний өвөрмөц дагаварт хэлбэр: -ш хэлбэртэй гэдгээс бүтсэн болохыг тус тус тодруулж, ер нь монгол хэлний дүрслэх үг нь хэлбэрийн хувьд тува хэлний дүрслэх үгийн гарал үүсэл, хөгжилд нэлээн гүнзгий холбоотой болохыг “хэлний контакт”-ын үүднээс тайлбарласан билээ.
- Эцэст нь хэлэхэд тува хэлэн дэх монгол хэлний “хэлний контакт”-ын талаар зөвхөн зээлдсэн үг, дүрслэх үг төдийгүй, цаашдаа хэлний тал бүрийн судалгааг улам гүнзгийрүүлэн хийвэл зохистой гэж үзэж байна.

АШИГЛАСАН ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН

Дорлиг, Ц., Дадар-оол, Б., 1994, *Тыва-Моол словарь*, Өлгий.

Krueger, J.R., 1977, *Tuvan Manual*, Indiana University, Bloomington.

Муниев, Б.Д., 1977, *Калмыцко-Русский словарь*, Москва.

中嶋善輝, 2008, 『トウヴァ語・日本語小辞典』, 東京外国语大学アジア・アフリカ言語文化研究所。内蒙古大学蒙古学研究院, 蒙古語文研究所編, 1999, 『蒙漢辞典』, 内蒙古大学出版社, 呼和浩特。

Пальмбаха, А.А., 1955, *Тувинско-Русский словарь*, Москва.

Ramstedt, G.J., 1935, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.

Рассадин, В.И., 1980, *Монголо-Бурятские заимствования в Сибирских Тюркских языках*, Москва.

Тенишев, Э.Р., 1968, *Тувинско-Русский словарь*, Москва.

Цинциус, В.И., 1975, *Сравнительный словарь Тунгусо-Маньчжурских языков* Том I , Ленинград.

- Цэдэндамба, Ц., 1997, *Монгол-Орос толь*, Улаанбаатар.
- Цэндээ, Ю., 2001, *Дөрвөд аялгууны язгуурлаг үгс*, Улаанбаатар.
- Черемисов, К.М., 1973, *Бурятско-Русский словарь*, Москва.
- 确精扎布, 納・格日勒圖編, 1998, 『衛拉特方言詞彙』, 内蒙古大学出版社, 呼和浩特.
- Шинжлэх Ухааны Академи Хэл Зохиолын Хүрээлэн, 2008, *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь I - V*, Улаанбаатар.
- ヤマーフー バダムハンド, 2008, 「モンゴル語の形状語の言語学的特徴について—一部日本語のオノマトペと比較して—」, 『日本モンゴル学会紀要』第38号, pp.3-17.
- ヤマーフー バダムハンド, 2010, 『モンゴル語の形状語に関する研究』, 大阪大学言語社会学会博士論文シリーズ Vol.52.
- Ямаахүүгийн Бадамханд, 2010, Монгол хэлний дүрслэх үгийн бүтцийн онцлог, *ОЮУНЫХЭЛХЭЭ* №. I (06), Антоон Мостаэрт Монгол Судлалын Төв, Улаанбаатар, x.205-213.

(2011. 01. 07 受理)